

Východní Sajan – drsná příroda jižní Sibíře okem entomologa

Jan Šumpich

Národní muzeum, Cirkusová 1740, 193 00 Praha 9; jansumpich@seznam.cz

Šumpich J., 2017: Východní Sajan – drsná příroda jižní Sibíře okem entomologa. – Journal of the National Museum (Prague), Natural History Series 186: 133–138.

Východní Sajan – rozsáhlé pohoří na hranicích Ruska s Mongolskem snad každý entomolog zná, avšak jen málokterý jej navštívil. Obzvláště to platí o cizincích, ačkoli i místní odkládají cestu do tohoto zapomenutého koutu světa „na později“. Není se co divit. Důvodů je hned několik, podstatné jsou ale dva. A to zejména pro nás, Evropany. Ne všichni mají v této oblasti kolegu – přítele, který vyřídí vše potřebné k uskutečnění seriózní expedice. Zejména možnost přesouvání se terénem horské přírody dle potřeby a vlastního uvážení je pro úspěch tak náročné výpravy naprosto klíčové. Navíc nutnými proprietami na „motýlářské“ expedici je spousta objemných a těžkých věcí, jako jsou výkonná elektrocentrála, olovené akumulátory, světelné lapače a další náčiní k lovu motýlů, spousta nářadí, vůz musí být tudíž nejen výkonný v terénu, ale i dostatečně velký a spolehlivý. Je třeba mít též na paměti, že jediná asfaltová komunikace vedoucí z východu do Východního Sajanu končí již v Mondy – městečku, které představuje ne pomyslnou, ale zcela reálnou bránu do tohoto horstva, již nelze obejít. Odtud již vede prašná cesta, z počátku široká a upravená, později se zhoršující, až posléze, aniž bychom si to nějak zvlášť uvědomovali, se začne vytrácet a nakonec se stane i pro terénní vůz zcela nesjízdnou. Burjaté (národ žijící v okolí jezera Bajkal a ve východní části Východního Sajanu) mohou pokračovat ještě desítky kilometrů dále po vyšlapávaných stezkách na koních, které zde vlastní prakticky každý, ale které my sebou (bůhvíproč) na entomologické expedice nevozíme. Jak jsme se ale později dověděli od místního občana, žijícího na úplně posledním místě, kam se autem dá vůbec dojet (toto místo jsme celkem

Obr. 1. Okolí tábořiště u jezera Ilčir, 1960 m n. m. Zbytky ledových ker, sněhová výležiska a kvetoucí koniklece byly důkazem časného předjaří, byť již probíhala polovina června. Foto: J. Šumpich.

Obr. 2. Východní Sajan, 30 km severně od vesnice Orlik, 1850 m n. m. Téměř v ideálním středu fotografie v podobě nepatrných teček je vidět náš terénní tábor. Horské stepi zde obýval například *Oeneis nanna* (Menetries, 1859). Foto: J. Šumpich.

logicky pojmenovali „žopa mira“), ani na koních nelze tuto část Východního Sajanu opustit jinudy, než se opět vrátit do Mondy. Dalším zásadním předpokladem úspěšné expedice je získání speciálního povolení ke vstupu do pohraničního pásma. Nabytí takového povolení pro cizince je bez aktivní podpory místního kolegy jen stěží realizovatelné. Jak se záhy ukázalo, nám ani dobrý ruský přítel v tomto směru příliš neodlehčil.

Druhým důvodem, proč se Východní Sajan nestal lázeňskou promenádou entomologů (na myslí mám především tu část entomologů, kteří se zabývají řádem motýlů, a zvláště pak nočních), je velmi nestálé počasí v průběhu vegetační sezóny. Oproti srovnatelným výškovým polohám například Altaje (byť ten leží o poznání jižněji) zde zima trvá déle, noci jsou chladnější, celkově zde více prší, a tak dále, až si jeden řekne: „Proč jsem sem vůbec jezdil?“ Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že „vydobýt“ zde v noci slušný úlovek se rovná malé výhře v loterii. Sumasumárum: Východní Sajan si zřejmě i nadále zachová jistý punc nedostupnosti, byť v odborných kruzích je poptávka po entomologickém materiálu velmi vysoká.

Startovací čára: Novosibirsk

Novosibirsk je se svými 2,5 milióny obyvatel největším městem Sibiře a za zhruba 100 let své existence se stal centrem všeho zásadního, co se novodobě na jižní Sibiři odehrává. Odtud mimo jiné startuje i mnoho přírodovědeckých expedic, zejména na Altaj, ale i do Tuvy a vzdálenějších míst Sibiře. Taktéž naše expedice začínají právě zde, čemuž nahrávají i přímé lety Praha – Novosibirsk, zejména ale odtud pochází kolega Alexandr Nakonečnyj (dále už jen Saša), bez něhož by naše cestování bylo v tomto rozsahu jen stěží proveditelné. Především si za účelem realizace takových expedic, jako jsou ty naše, zakoupil před pár lety nový terénní vůz značky UAZ 452, který se prakticky v nezměněné podobě vyrábí v Uljanovsku od roku 1965 a který veškeré mýty okolo něho vzniklé mění na realitu vždy, kdy si do něho sednete a vyrazíte do terénu. Stal se nedílnou součástí všech našich výprav na Sibiř, a ač je to k nevíře, i přes značnou nepohodlnost tvrdých sedaček a absenci jakýchkoli technologických vymožeností, jsem si jej mimořádně oblíbil. Nakonec, během 7000 km, které jsme během této expedice v uaziku ujeli, bylo na vytvoření si úzkého vztahu k tomuto vozu dostatek času.

Vynechám naše zastávky v oblastech Kemerova i Chakazie, které by samy o sobě vydaly na samostatný článek. Dlouhá cesta z Novosibirsku do Mondy (více než 2100 km průměrem

45 km/h) by bez nich asi nešla ani přežít, hlavně jsme ale měli na vytipovaných lokalitách své předem vytyčené cíle. Stejně tak vynechám detaily průjezdu městečkem Mondy, ležícího na samé hranici s Mongolskem (zde je také jediný hraniční přechod, pro cizince však údajně nepoužitelný). Zmíním jen fakt, že povolení ke vstupu do hraničního pásma, ve kterém se nachází značná část Východního Sajanu, se Sašovi nepodařilo obstarat (zařizuje se v Ulan-Ude, hlavním městě Burjatska), a my byli nuceni před spuštěnou závorou na prahu Mondy absolvovat cca dvouhodinový, chvílemi až nedůstojný výslech před místním náčelníkem pohraničnicků. Do poslední chvíle nebylo zřejmé, zda nás bez příslušného „permitu“ do území vůbec vpustí.

Společenskému životu na expedici, stejně tak jako útrapám s lapky, zničeným botám, technice lovu bleskurychlých okáčů na strmé skalní suti či rekonvalescenci po takové výpravě nechme prostor v jiném povídání a možná i v jiném časopisu. Pro úplnost jen dodám, že pětidenní expedice proběhla od počátku června do začátku července roku 2016 a v současné době se intenzivně pracuje na preparaci získaného materiálu.

Fauna motýlů Východního Sajanu

Motýli Východního Sajanu dosud nebyli komplexně monograficky zpracováni. V současné době je k dispozici pouze holý seznam druhů známých z jednotlivých autonomních republik a oblastí Ruska, přičemž tento horský masiv zasahuje hlavně do tří, a navíc vždy jen okrajově – do Krasnojarského kraje na západě a do Irkutské oblasti a Burjatské republiky na východě. Počet druhů v těchto regionech se pohybuje okolo 1400 (Sinev 2008), doložená druhová bohatost Východního Sajanu však bude výrazně nižší. Komplexně byla dosud zpracována pouze fauna denních motýlů Altaje, Tuvy a Sajan (Tshikolovets et al. 2009), přičemž druhová diverzita Východního Sajanu je v rámci těchto regionů jasně nejnižší. Endemické druhy ve Východním Sajanu prakticky chybí. Některými autory je za endemického považován okáč *Oeneis tunga* Staudinger, 1894. Jeho taxonomický status však stále není zcela dořešen, pravděpodobně se ale jedná o poddruh okáče *O. melissa* (Fabricius, 1775). I ten ale patří k těžko dostupným vzácnostem Sibíře a Severní Ameriky. Na úrovni poddruhu však bylo z Východního Sajanu popsáno velké množství taxonů a mnohé patří k velkým raritám i ve velkých muzejních sbírkách. Až na několik málo výjimek se mně podařilo získat studijní materiál většiny druhů denních motýlů, které v tomto období ve Východním Sajanu aktivují ve stadiu imág. Nejcennější přírůstky do sbírek Entomologického oddělení Národního muzea pocházejí z primárního bezlesí horské tundry, kam bylo nutno

Obr. 3. Hnědásek *Euphydryas aurinia laeta* (Christoph, 1893) je některými autory považován za samostatný druh. Širší okolí Mondy, údolí Irkutu, 1800 m n. m., 22. 6. 2016. Foto: J. Darebník.

Obr. 4. Údolí řeky Irkut nedaleko jezera Ilčir, 2050 m n. m. Mozaika různých typů stanovišť, od řídkého boreálního lesa přes různé typy mokřadů po sušší stráňky a skalní stepi umožňuje výskyt řadě obecně vzácných druhů denních motýlů. Ze zvlášť významných se zde vyskytoval jasoň *Parnassius eversmanni* [Menetries] in Siemaschko, [1850] nebo okáč *Erebia discoidalis* (W. Kirby, 1837). Foto: J. Šumpich.

Obr. 5. Idarské Bělogorje, 1500 m n. m. Téměř nedostupný, entomologicky zcela nepoznaný fenomén Východního Sajanu. Foto: J. Šumpich.

vystoupat pěšky z nejzazších míst dostupných uazíkem. Převýšení mnoha set metrů a zároveň nutnost být na stanovišti již brzy ráno (některé druhy již v pozdějších hodinách není možné ulovit) nás nutily vycházet časně zrána, což v kombinaci s pravidelným sběrem nočních druhů bylo značně komplikované a fyzicky náročné. Především v oblasti okolo jezera Ilčir, okolo něhož vede jedna z mála sjízdných cest do bývalých zlatých dolů, se nachází několik fyzicky dostupných horských hřbetů s unikátní motýlí faunou. I proto bylo toto území

navštěvováno již v minulosti a díky tomu je i typovou lokalitou několika mimořádně vzácných taxonů, například *Erebia anyuica ilthira* Belik, 1996 (později synonymizován s *E.a. sokhondinka* Dubatulov & Zintshenko, 1995 popsáným z Čity). Asi není třeba dodávat, že spolu s dalšími ani tento druh nebyl ve sbírkách Národního muzea až doposud zastoupen.

Druhový potenciál velkých nočních druhů motýlů (od lišajů, přes můry a píďalkami konče) lze ve Východním Sajanu jen stěží odhadnout. U drobných motýlů se prakticky jedná o nepopsaný list papíru. Jednotlivé nálezy byly publikovány v desítkách či stovkách dílčích prací mnoha autorů, početný neurčený materiál jistě zůstává uložen v různých entomologických sbírkách a čeká na zpracování (bohužel takový materiál ve sbírkách málo známých sběratelů čeká často marně). Přestože v noci klesaly teploty i pod bod mrazu, denně jsem instaloval světelné lapače hmyzu, denně několik hodin dobíjel akumulátory od lapačů (což je nutnost bez ohledu na úspěšnost lovu) a denně zpracovával sběry (identický kolorit na každé expedici). V nejchladnějších dnech to býval rychlý proces (což usnadnilo časný ranní výstup na okolní vrcholy), někdy bylo zapotřebí mnoha hodin upřeného soustředění a denní motýli museli ustoupit nočním a zejména těm nejmenším. Z mnoha zajímavostí (které jsou nejen novým přírůstkem do sbírek Národního muzea, ale i novinkou pro Východní Sajan) je možné zmínit nenápadnou můru, která se v mrazivé noci nechala přilákat na velké světlo instalované na střeše uaziku (a bílé plátno pověšené na boku auta). Na první pohled mě zaujala, ale až ve spolupráci s kolegou Markem Dvořákem jsme několik měsíců po návratu do Čech došli k serióznímu závěru. Můra nese název *Xestia ursae* (Mc Dunnough, 1940) a donedávna byla známa pouze ze severní Kanady. Nedávno byla z okolí Bajkalu popsána *X. augustasi* Gyulai, 2008 s vyobrazením fotografie motýla i jeho genitálií, přičemž následně bylo zjištěno, že se jedná o jeden a týž druh. Přestože *X. augustasi* je v současnosti synonymem, nám její popis pomohl s rozluštěním druhové identity sajanského nálezu.

Idarské Bělogorje

Nelze nezmínit zastávku v Idarském Bělogorje v západnější části Východního Sajanu. Zde si troufnu tvrdit, že nejen našinec, ale i převážná většina solidně informovaných Rusů ani neví, kde to vlastně je. Díky pečlivé přípravě harmonogramu celé expedice kolegou Martinem Česánkem jsme již před cestou byli obeznámeni, že se jedná o primární horské bezlesí zaměřené nejen svou izolovaností, ale i nízkou polohou okolo 1500 m n. m., a stejně tak bylo předsed zřejmé, že místo bude obtížně dostupné. Původní cesta přes Idarskoje Bělogorje vedla až do vzdálené vesnice v horách, kde se v minulosti těžilo zlato (jak jinak), desítky let je však vesnice zaniklá a cesta výrazně zputšla. Navíc se musí překonat několik hřebenů s prudkým

Obr. 6. Přástevník *Platarctia atropurpurea* (O. Bang-Haas, 1927) se vzácně vyskytuje v nejvyšších polohách horských masivů východní Asie, kromě Ruska též v Mongolsku (odkud byl popsán) a v Číně. Okolí jezera Ilčir, 1960 m n. m., 23. 6. 2016. Foto: J. Darebník.

Obr. 7. Některé překážky byly i pro uazik nepřekonatelné a v červenci nečekané. Kuzněcký Alatau, 1350 m n. m. Foto: J. Šumpich.

stoupáním a následným klesáním, takže mnoho desítek kilometrů jel uazik krokem (na „dvojku v redukci“) a s více méně trvalou nejistotou, zda se někde neutopí v bahně. Odměnou našeho řidiče byla pochvala a obdiv řidiče kamazu, se kterým jsme se cestou míjeli. Cesty jsou totiž často rozježděny od velkých zilů a uralů tak, že jsou pro menší vozy naprosto nesjízdňné. Nicméně, jak náš

Saša říká, uazik limity nemá, jen jeho řidič. Naši odměnou po dojezdu byl rozhled do čtyř světových stran, kde nebyla vidět žádná stopa po civilizaci, jen zalesněné vrcholky menších či větších hřbetů postupně se ztrácející na obzoru a – naše skalní sutě s horskými stepmi, izolované od všeho ostatního. Možná stojí za zmínku, že ač jsme byli vzdušnou čarou přibližně jen 350 km od místa, kam jsme směrem na západ dojeli z Mondy (a dál to již nešlo), přesun do Idarského Bělogorje obnášel 1400 km jízdy, samozřejmě opět s plánovanými zastávkami.

Denní i noční program zde byl shodný jako v jiných oblastech, snad jen s tím rozdílem, že očekávání nových přírůstků (v entomologickém smyslu) bylo poněkud intenzivnější. Nejen proto, že v těchto místech před námi zřejmě žádný entomolog nikdy nepůsobil, ale dost možná ještě dlouho působit nebude. Na přístupové cestě se totiž buduje nové geologické centrum, pravděpodobně související s obnovou těžby drahých kovů, a jen těžko si lze představit volný průjezd okolo tak strategického místa. I z tohoto úhlu pohledu se ze získaných sběrů již nyní stávají unikáty, a to se z omezeného prostoru pro tento report poněkud vyhýbám detailům o získaných klenotech (rozumněj opět v motýlářském smyslu). Příkladem budíž perletovec *Clossiana erda* (Christoph, 1893), který je velkou vzácností sibiřských hor a tundry a ve většině entomologických sbírek není zastoupen.

Horský masiv Východního Sajanu ve své délce 1000 km a šířce okolo 300 km patří k rozsáhlým pohořím Střední Asie, a díky nízké míře osídlení a prakticky nulovému ohrožení civilizací i nadále zůstane mimořádně cenným refugiem nejen pro hmyz, ale i pro člověka. Říká se, že hluboko v horách Východního Sajanu přežívají lidské kmeny či skupiny „divokých“ lidí, kteří se důsledně straní civilizace, živí se lovem zvěře a ryb a volně se pohybují po horách ignorující státní hranice. Údajně si dokonce zachovávají i vlastní jazyk, byť jím hovoří pouze už jen poslední desítky lidí. Podle dostupných zdrojů by se mohlo jednat o potomky Kětů, sibiřského národa s velmi starou a dosud ne zcela objasněnou historií. Věřme, že tento tak trochu zapomenutý kout světa si *genia loci* zachová ještě velmi dlouho.

Literatura

- Sinev S.YU. (ed.), 2008: Catalogue of the Lepidoptera of Russia. KMK Scientific Press Ltd., St. Petersburg-Moscow, 421 pp. (in Russian).
Tshikolovets V.V., Yakovlev R. & Kosterin O., 2009: Butterflies of Altai, Sayans and Tuva (South Siberia). Vadim V. Tshikolovets, Pardubice, 374 pp.